

Recht in de leer?

Eemnes van reformatie tot Franse tijd

JAN OUT

Begin 2007 ging op initiatief van de Stichting Tussen Vecht en Eem een onderzoeksproject van start: 'Katholiek & protestant tussen Vecht & Eem, ca. 1550-1750'. We weten globaal wel hoe tijdens de reformatie de overgang van katholiek naar protestant is verlopen, maar de precieze gang van zaken is lang niet overal bekend, evenmin als de wijze waarop protestanten en katholieken na de reformatie met elkaar omgingen. Een aantal leden van aangesloten organisaties in het gebied tussen Vecht en Eem heeft getracht een beeld te schetsen van wat er plaatselijk in de regio gebeurde. Dit is het resultaat van het onderzoek betreffende Eemnes.

De jaren rond de reformatie, eind 16^e eeuw, zijn warrig en vrij moeilijk te reconstrueren. Veel gegevens ontbreken. Hoe dachten gewone mensen over de ontwikkelingen op kerkelijk gebied? Waren ze er druk mee bezig? Gaf dat spanningen binnen de gemeenschap?

Er is niet veel over terug te vinden op lokaal niveau. Wel vinden we berichten over moeilijke leefomstandigheden voor de bewoners van het platteland. Veel troepenverplaatsingen tijdens de Tachtigjarige Oorlog van zowel Spaanse als 'Staatse' kant teisterden de boerenbevolking. Verplichte inkwartiering, gedwongen leveranties en brandschattingen kwamen veelvuldig voor. Bovendien waren er overstromingen en uitbraak van epidemieën. Dat raakte mensen direct in hun bestaan. Daarom denk ik, dat de theologische discussies en nieuwe voorschriften rond kerkelijke bedieningen de plattelanders niet erg hebben beziggehouden.

In de beide Eemnessen zal dat vermoedelijk ook zo zijn geweest. Twee zelfstandige stadjes met ieder een eigen bestuur en eigen parochiekerken. Eemnes-

Dit artikel is met toestemming overgenomen uit Tussen Vecht en Eem, nummer 3 van 2009.

ken. Hiervan worden kerkreparaties, de armenzorg, bisschoppelijke bedieningen, bekostiging van de pastoor en enige middeleeuwse tijnzen en tafelgelden en overige gemeenschapslasten betaald. Ook de koster, die tevens schoolmeester is, krijgt grotendeels 'uit de Zuidwend' zijn salaris. Het kostershuis wordt net als de school door de kerkmeesters onderhouden.³

Spaans geweld in Eemland

De Tachtigjarige Oorlog geeft het platteland veel overlast. De bewoners van de dorpen worden geteisterd door troepen, die doorgaans verwoestende sporen achterlaten. Door ligging van de Eemnessen tussen de diverse keren belegerde steden Amersfoort en Naarden trokken er vaak op buit beluste soldaten door. In 1571 gingen Spanjaarden brandschattend door het Sticht, het jaar erop trokken geuzen vanuit Naarden plunderend in de richting van Amersfoort. De door hen verlaten stad werd vervolgens grotendeels uitgemoord door de Spaanse troepen!

In 1574 worden de Eemnessen genoemd bij de geteisterde plaatsen, die zwaar van de inkwartiering van Spaanse vendels hadden te lijden. Na hun vertrek in november keerden zij in december alweer terug en leefden er 'viantsgewys'. De St.-Nicolaaskerk van Eemnes-Buiten ontkwam niet aan brandstichting: alleen de muren en de toren bleven staan. Geld en goederen waren een voortdurende eis van deze en andere troepen. Pas na de Pacificatie van Gent in september 1576 trokken de Spaanse troepen zich enige tijd terug.

De bewoners van Eemnes moeten zowel Spanjaarden als geuzen gevreesd en misschien wel gehaat hebben. Wat die laatste groepering betreft, is een opmerking in het genoemde visitatieverslag van Eemnes-Binnen (1568) interessant. De 72-jarige Hendrik Wegensz noemt bij de onkosten, die de gemeenschap zonal betalen moet (bijvoorbeeld de kosten van het graven van de vaart), ook de kosten van alle onraad, die de gemeente overkomt, '*als in dit guesenspel*'. Waarschijnlijk bedoelt hij hiermee de beeldenstorm, die twee jaar eerder in september/oktober 1566 in de Noordelijke Nederlanden plaatsvond.

Of deze gebeurtenissen van invloed zijn geweest op de gevoelens over en beleving van de religie is niet na te gaan. Maar het is in te denken, dat de vernieling van hun kerk door (katholieke) Spaanse soldaten en de beeldenstorm door de geuzen en hun aanhang in de ogen van de Eemnesser bevolking een zwaar vergrijp was, niet strokend met haar christelijke opvattingen. De verwoesting van de kerk noodzaakte de Eemnessers van Buitendijk om in de school te gaan kerken.

De overgang naar de nieuwe religie

De Staten van Utrecht ordonneren op 18 juni 1580, dat alle kerken in handen van aanhangers van de 'gereformeerde' (d.w.z. hervormde) religie gesteld moe-

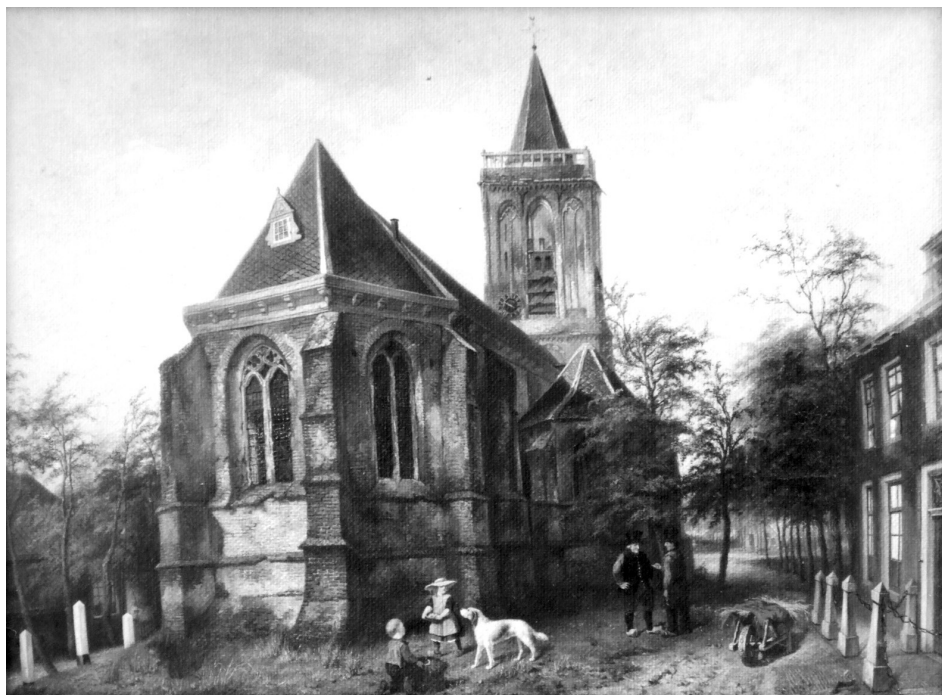
ten worden. Op 26 juli 1581 gaat door het aannemen van het *Plakkaat van Verlatighe* de rechtsmacht van de Spaanse koning over op de Staten van Utrecht. In augustus van dat jaar verbieden de Staten alle ingezetenen om de Roomse religie uit te oefenen. Overtreders wachten forse straffen: 25 gouden realen boete voor degene die godsdienstoefening gehouden heeft, 25 gouden realen voor de ambtenaren die het niet belet hebben. Alle aanwezigen verbeuren hun *'opperste kleet'*. Pastoors die hun ambt nog uitoefenen, mogen preken zonder iets tegen de reformatie in te brengen of de roomse religie aan te bevelen. Zij mogen dopen zonder Roomse ceremoniën ... en nog veel andere ge- en verboden.⁴

Uit een rekest van juni 1582 van twee pastoors om volgens de gegeven voorschriften te mogen preken blijkt, dat onder andere in Eemnes de pastoor het preken op de oude manier niet was verboden. Kennelijk had hij geen toestemming gevraagd om als predikant te worden aangesteld en deed hij zijn kerkdienst nog geruime tijd op de oude, roomse wijze.⁵ Een melding van 19 februari 1588 luidt: Lambertus van den Brink, die door Eemnes als predikant gevraagd is, blijft te Leusden. Was deze bedoeld als assistent of ter vervanging van de Eemnesser pastoor? Dit is (nog) niet bekend. Bovendien wordt in dat jaar door de ontvanger van de inkomsten van geestelijke goederen gemeld, dat het innen hiervan moeilijk is, vanwege 'de vijand'. Zal hij hiermee de Spanjaarden of plaatselijke (katholieke) weerstand bedoeld hebben?⁶

Pastoor of dominee?

Op 3 juli 1593 wordt in de Synode bepaald, dat de kerken op het platteland gevisiteerd zullen worden. In september brengt de visitatiecommissie verslag uit. Over de kerk van Eemnes-Buiten zegt zij: *'(...) de staet der kerck aldaer gevonden te hebben een woeste plaets'*. Daarom kerkt men in de school. Dirck Rijxssz is er al 26 jaar de bedienaar. Hij woont in een goed huis, dat door de parochie onderhouden wordt. Zijn jaartraktement bedraagt 100 gulden. Hij preekt er zomer en winter om 9 uur. Hij is tevens secretaris van het dorpsbestuur, waarvan hij ook zijn verdiensten heeft, overigens *'tegen verscheyden expresse apostolische regulen'*.⁷ Hij is getrouwd, weliswaar zonder de verplichte afkondigingen en alleen ten overstaan van een pastoor, en hij is *'beladen met vele kinderen'*. Hij heeft zich nooit bij de gereformeerde kerk aangesloten, wel *'hebbende eenighe uiterlijke apparentie (=uiterlijk vertoon) (...) tot de Reformatie'*. Hij is bereid om zich aan een examen te onderwerpen.

De kerkmeesters worden als vanouds gekozen uit een dubbeltal en door de maarschalk van Eemland – eenzelfde functie als de baljuw in het Gooi – beëdigd. Kerkgoederen zouden er niet zijn, maar de commissie ziet in de legger van de Beheerskamer te Utrecht een opbrengst gemeld uit *'gemeyne landen'* van f 317,15. In Buitendijk is Lambrecht Gerritz koster en schoolmeester. Hij

De Nicolaaskerk van Eemnes-Buiten, gebouwd in de 14^e eeuw en in 1852 geschilderd door Jan Fabius Jczn (1820-1889). Rechts de al lang niet meer bestaande pastorie (coll. Historische Kring Eemnes).

ontvangt een stuiver per maand uit elk huis (circa 100 huizen, dus *f* 5 per maand, dat is *f* 60 per jaar) en tevens het schoolgeld.

Over de kerk van Eemnes-Binnen meldt de visitatiecommissie: Dirk Rijxssz van Buitendijk doet ook hier de diensten. Hij preekt in de zomer om 7 uur 's morgens, in de winter om 12 uur. Hij ontvangt *f* 40 per jaar, dat, bij gebrek aan kerkelijke goederen, uit een omslag wordt verkregen. De kerk verkeert in goede staat maar is *'noch vol van der oude afgoderie'*. Het pastoorshuis, overigens niet door Dirk bewoond, is in orde. Ook hier worden de twee kerkmeesters uit een dubbeltal door de parochie gekozen en door de maarschalk bevestigd. Men heeft vóór 1580 ten bate van de parochie en met goedvinden van de bisschop een vicarie gekocht⁸. Overigens staan opnieuw in de Utrechtse beheerskamer goederen vermeld, die aan deze pastorie behoren, maar die voor de commissie verzwegen zijn. De in Eemnes geboren Pieter Timensz is in Binnendijk koster en schoolmeester. Hij ontvangt *f* 26 per jaar en heeft een goede woning⁹. Of pastoor Dirk Rijxssz nu echt dominee is geworden, valt te betwijfelen. In

april 1599 wordt in de Classis van Amstelland en het Gooi te Amsterdam gemeld, dat in Eemnes en Ankeveen *'op zijn papest gepredickt, gedoopt ende gebiecht wort tot groote ergenisse der ommeliggende Kercke'*.¹⁰ De Hollandse Synode (!) stuurt het jaar daarop twee gedeputeerden op pad om een onderzoek te doen naar de 'misstanden' binnen de Utrechtse kerken. Op grond van getuigenverklaringen concluderen zij, dat Dirk Rijxssz in Eemnes inderdaad rooms is gebleven en daar op katholieke wijze diensten verricht. *'Tot Eemnes staet een paep, diewelcke weleer scheen hem te willen begeven tot die Reformatie. Maer daerna dat teruggestelt hebbende, blijft een paep. Houdt in alles den pausdom staende'*.¹¹

Een lijst met bedienaars in de Eemlandse dorpen uit 1601-1602 meldt over Eemnes: daar staat nog *'den olden paep'* die daar wel 36 jaar is geweest. Hij heet Cornelis (moet Dirk zijn) Rijxssz en komt uit Amersfoort; daar ging hij ook kinderen dopen.¹² Op 3 oktober 1605 wordt pastoor Dirk Rijxssz opgevolgd door de predikant Hendrick Martensz van der Pol (Pollius). Hiermee kreeg Eemnes zijn eerste 'echte' hervormde predikant.

Twee Eemnesser gemeenten

Uit het verslag van de Synode te Utrecht van 8-10 juni 1606: *'Den staet der kercke aldaer (Eemnes-Buiten) gevonden te hebben een woeste plaetse'*. Dominee van beide Eemnessen, Hendrick Martensz klaagt dat hij geen toegang heeft tot de kerk van Eemnes-Binnen, omdat de *'huyslieden hem voorwierpen, dat hij eerst sijn commissie daertoe moste hebben van de E. Heren Staten.'* Heer Joost, secretaris van Eemnes-Binnen, is volgens de predikant een gewezen parochiepriester, die er de kinderen doopt. Bovendien zegt hij, dat de pastoors uit Blaricum en Hilversum een grote invloed hebben en de Eemnessers bij hen uitnodigen. Heer Joost zou ook in Baarn en Ter Eem zijn werkzaamheden verrichten. Ook de Baarnse predi-

Deze Piëta is eind 15e eeuw vervaardigd in Utrecht (atelier Adriaan van Wesel?). Bij de overgang naar de hervormde religie is het van de kerk in Buitendijk overgebracht naar de katholieke schuurkerk, waar het in het midden boven het altaar stond opgesteld. Nu bevindt het zich achter in de St.-Nicolaaskerk.

kant klaagt, dat heer Joost hem belemmert in de bediening van de doop en er veel kinderen doopt! Hendrick Martensz verklaart verder in Eemnes-Buiten ongeveer 200 toehoorders te hebben. Men zingt er nog geen psalmen en er wordt ook geen avondmaal gehouden. Hij heeft enige tijd de school bediend. Hij klaagt over zijn kleine behuizing. Hij heeft niet eens plaats om zijn turf op te slaan! De plaatselijke overheid heeft hem bovendien verboden (elders?) te gaan studeren. Omdat hij dit al te gortig vond, heeft hij hen met dit verbod doorverwezen naar de Staten van Utrecht.¹³

Men is begonnen met de wederopbouw van de grote kerk. In 1604 wordt er al een nieuwe preekstoel aangeschaft die, zoals een opschrift vermeldt, door de weduwe Pietergen Geerbrans wordt betaald. Drie jaar later volgt een Tien-Gebodenbord. Onderop staat de tekst: *'Jacobgen Gerbers dochter; vreest Godt en onderhout Sijn ghebot, 1607'*. In 1612 volgt een bord met daarop de Apostolische Geloofsbelijdenis. En enkele jaren later, in 1618, wordt het schip van de kerk van het voormalige priesterkoor gescheiden door een prachtig koorhek.¹⁴ Hiermee wordt de kerk duidelijk ingericht voor de gereformeerde eredienst. De kerkmeesters konden dit betalen uit de opbrengsten van de Zuidwend.

Er is overigens een hoog opgelopen ruzie over die opbrengsten. De grondeigenaars van de aanliggende Zuidpolder eisen dit geld op. Dreigementen worden geuit en enkele lieden moeten ervoor zorgen, dat er geen *'doodslagen'* vallen! De geërfden uit de aanliggende Noordpolder vragen het Hof van Utrecht een uitspraak te doen, hetgeen op 1 april 1615 geschiedt: de kerk wordt in haar recht bevestigd.¹⁵

Dominee Hendrick Martensz van der Pol krijgt op 18 juni 1612 zijn officiële aanstelling om ook de kerk van Binnendijk te bedienen. Dat doet hij niet lang meer, want het jaar daarop wordt ds. Joannes Brouwers als predikant van beide hervormde kerken aangesteld (tot 1623). Voorheen was deze dominee remonstrants gezind, maar dit had hij, door ondertekening in 1619 van de formulieren van enigheid – twee belijdenisgeschriften en de Dordtse leerregels – herroepen. De Nationale Synode in Dordrecht had daar genoegen mee genomen, zodat hij in de Synodale vergadering in Utrecht *'met vreuchden opgenomen'* werd.¹⁶

In 1615 is er een incident. De schout van Binnendijk voert een proces tegen herbergier Evert Jansz. van Buitendijk *'wegens zondagschennis door het toelaten van drinken en spelen in de herberg onder de predicatie'*. De afloop is niet bekend, maar er zal wel een boete geëist en betaald zijn.¹⁷

Nieuwe kerkorde

Het dorpsonderwijs gaat strenger gecontroleerd worden. De Nationale Synode van Dordrecht voert op 30 november 1618 een nieuwe kerkorde in. Bepalingen betreffende het onderwijs zijn: de schoolmeester moet het hele jaar les geven, er moet controle zijn op de catechisatie en gebruikte boeken volgens de gere-

De Blaricummer Tijmen de Saaijer was één van de priesters in de 'schuilkerktijd', die in Eemnes werkzaam was. Hij werd na 1644 pastoor van Hilversum, van waaruit hij alleen nog Eemnes-Binnen bediende. Eemnes-Buiten deelde zijn pastoor met Laren.

formeerde levensvisie. Ook moet de godsdienstige gezindheid van de schoolmeesters beter gecontroleerd worden en moet men strijden tegen de roomse gebruiken: kinderen mogen niet naar paapse scholen of bij klopjes – celibatair levende vrome vrouwen – les krijgen. De schoolmeesters moeten bij hun aanstelling het ‘formulierenboek’, waarin de drie formulieren van enigheid staan genoteerd, ter instemming tekenen.¹⁸

In 1623 vertrekt ds. J. Brouwers naar Purmerend. Maar heel kort is ds. Otto C. van Hasselt Swanenburg de nieuwe predikant in beide hervormde kerken. In 1624 overlijdt hij en dan wordt de predikant Anthonius Hornhovius zijn opvolger. Deze was aanvankelijk aanhanger van de remonstranten en daarom enige tijd geschorst. Maar na een schriftelijke bereidverklaring de Dordtse synodebesluiten te aanvaarden (akte van reconciliatie 1623) en een nader onderzoek in de Classis

Amersfoort werd hij weer beroepbaar gesteld. Een door hem in 1626 geschreven boekje met een oproep tot toenadering tot en vrede met de remonstranten werd slecht ontvangen. Hij moest alle exemplaren bij de Staten-Generaal in Den Haag komen inleveren, maar hij behield zijn ambt.¹⁹

Bijzonder is, dat er tijdens zijn pastoraat twee nieuwe klokken in de toren van Eemnes-Binnen komen. Ze zijn gegoten door de Enkhuizer gieter Evert Splinter. De grootste met een afbeelding van St.-Petrus heeft als randschrift: ‘*Sunte Pieter is min naem, tot godes dienst ben ick beqaem, den levendigen rope ick, den dooden over luide ick, anno. 1637 everhardus splinter me fecit enchusae*’. En dat terwijl er bij de Classis juist vaak geklaagd wordt over dat oude roomse gebruik van het overluiden van de doden! Proeven we toch nog een uiting van het oude geloof? De kleinste klok heeft als randschrift: ‘*Si Deus pro nobis quis contra nos, everardus splinter me fecit enchusae anno. 1637,*’ wat betekent: ‘Als God voor ons is, wie is dan nog tegen ons!’

Hornhovius, die als veldprediker onder andere aanwezig is bij de belegering

van Den Bosch in 1629, blijft bijna twee decennia in Eemnes. In 1641 vraagt hij ontslag en vertrekt hij voor de VOC naar Ceylon. Zijn opvolger is ds. J. Flaman, die negen jaar later, in 1650, komt te overlijden. Kennelijk vindt men het dan nodig om beide gemeenten te verzelfstandigen. Op 7 mei dat jaar is er een besluit tot de verkoop van landerijen in Eemnes-Binnen. Dit om kapitaal te verwerven om de beide kerken van Eemnes-Binnen en Eemnes-Buiten, die tot nu toe gecombineerd waren, van een eigen predikant te kunnen voorzien. Als reden wordt gegeven: het grote aantal lidmaten en toehoorders in beide kerken.²⁰ Ds. Theodorus Spruijt doet zijn intrede als predikant van de kerk van Eemnes-Buiten – hij staat hier tot zijn dood in 1671 – en ds. Johannes Jacobi Hanefeldt, geboren te Meisenheim in de Palz, in de kerk van Eemnes-Binnen. Ook hij blijft tot aan zijn overlijden in 1661.

De katholieken van beide Eemnessen

Als de oude pastoor Dirk Rijxsz in oktober 1605 wordt opgevolgd door predikant Pollius, gaan de katholieken hun heil elders zoeken. Zij gaan naar de secretaris van Eemnes-Binnen, heer Joost, die volgens een verslag in de Synode van Utrecht (8-10 juni 1606) een gewezen parochiepriester is. Ook bezoeken priesters uit Blaricum en Hilversum de Eemnessers of ze gaan in genoemde plaatsen ter kerke. Misschien dat heer Joost en de andere priesters gebruik gemaakt hebben van de St.-Peterskerk? De predikant werd in ieder geval de toegang ontzegd, zolang hij zijn officiële aanstelling van de Staten van Utrecht niet kon tonen!

Tien jaar later is de toestand veranderd. Ds. Pollius, die sinds 1612 ook voor Eemnes-Binnen zijn officiële aanstelling heeft, is inmiddels vertrokken en Johannes Brouwers is nu predikant in beide gemeenten. De katholieken worden door priesters uit Utrecht bediend; eigen priesters zijn er niet meer. Apostolisch Vicaris Philippus Rovenius (1614-1651), de hoogste katholieke geestelijke in de Noordelijke Nederlanden, bericht aan Rome in juli 1617, *'dat buiten de stad Utrecht, op de dorpen, met veel vrucht door de priesters wordt gewerkt en dat dikwijls in één nacht, 1000 tot 1500 personen vergaderd zijn om de Sacramenten te ontvangen. Een gelijke toeloop geschiedt in de streken van Gooiland.'* In 1629 bericht hij: *'Er werken op de dorpen van Gooiland, gelijk in De Venen, drie priesters.'* Hij noemt: Adrianus van Oirschot, Barthold Ingel en Thijmen de Saaijer (in Blaricum sinds 1628).²¹ In datzelfde jaar meldt een pater Benedictus van Haarlem (Franciscus van der Plasse), lid van de orde der Minderbroeders, dat hij met Gods hulp met succes in Eemnes werkt, nadat daar al tien jaar geen (eigen) priester meer was. Elders wordt over deze pater gemeld, dat de Apostolisch Vicaris hem uit de Hollandse Missie had verwijderd vanwege moeilijkheden die hij in Nijmegen had veroorzaakt. Lang zal pater Benedictus dus niet in Eemnes geweest zijn.²²

Conflicten rond ordegeestelijken

Pater Benedictus is één van de ordegeestelijken die problemen geven in het noordelijke Nederlandse missiegebied. Krachtens een regeling tussen de Jezuiten en Rovenius van 1629 was het reguliere geestelijken vrij om in plaatsen zonder eigen pastoor werkzaam te zijn. Zij hadden geen toestemming van de Apostolisch Vicaris nodig om op het platteland te werken. Maar de grotere steden waren aantrekkelijker. Daarom vestigden zich in Naarden lange tijd Jezuiten en in Hilversum Franciscanen. Vaak gaf dat wrijving met de seculiere geestelijken, die (soms later) door Rovenius aangesteld werden.

In 1631 bericht de Apostolisch Vicaris aan de Infante Isabella, de landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden, dat er in dit deel van het Gooi en aanliggende dorpen (waaronder Eemnes) de katholieke priesters Tijmen de Saaijer en Hendrik Aller werkzaam zijn.²³ Op 17 december 1635 stuurt baljuw P.C. Hooft aan de Staten van Holland een *'lijste van paepsche gezejede geestelijken'*, waarin hij schrijft: *'In den dorpe Laeren. Timon Lambertszoon, geboortigh van Blarikom, ende hebbende aldaer zijnen naem aengegeven als priester, den 10en Junij a 1628, daernaer met der woone gekomen, ende zich desgelijx bekent gemaect hebbende tot Laeren, den 17en Maj a 1635. Hendrik van Aller van Grol, aengegeven voor priester tot Laeren door den voors Timon, bij wien hij inwoont, nevens 2 vrouwpersoonen van Blarikom, den 17en Maj a 1635.'*

De 'aengegeven' priesters worden gedoogd door de schout recognitiegeld te betalen. In Laren betaalt De Saaijer vanaf 1638 *f* 20 per jaar. Ook de baljuw (en in Eemland de maarschalk) ontvangt geld. In 1786 wordt voor Laren *f* 50, voor Blaricum *f* 37,50 en voor Hilversum *f* 250 betaald. Dat jaar bedraagt dat over zijn hele ambtsgebied *f* 1458.²⁴

Ook tussen seculiere geestelijken zijn er soms moeilijkheden, vooral bij het bepalen van de grenzen van hun werkgebieden. Nadat Hendrik Aller vertrokken was, wordt Florentius van Vianen in 1642 in zijn plaats aangesteld. Zowel De Saaijer als Van Vianen gaat zich met het nabijgelegen Eemnes bezig houden. De Apostolisch Vicaris wordt om bemiddeling gevraagd om vast te stellen wie er de pastorale zorg moet gaan geven.

Op 20 juli 1644 sluiten beide priesters een overeenkomst. Tijmen de Saaijer zal naar Hilversum verhuizen. Hij zal naast Hilversum, Baarn, Ter Eem en de Vuursche, ook Eemnes-Binnen bedienen. Hij zal daar samenkomsten houden in het huis van Jaapje Franssen. Florentius van Vianen zal naast Laren en Blaricum ook Eemnes-Buiten bedienen en samenkomsten houden in het huis van Gijbert Klaassen.²⁵

Bezoek van baljuw Hooft

Eerder dat jaar werden beide priesters verrast met een bezoekje van baljuw Hooft. Op 6 juli 1644 bericht deze de Staten van Holland: *'Tot Laeren heb ick*

gevonden ten huysse van Thijmen de Saaijer, priester, (...) een zolder met een altaar ende eenich slecht missetuijgh, met eenighe oude schilderijen van kleene waarde (...)' . Na deze zolder in het bijzijn van de schout en twee schepenen verzegeld te hebben, toog hij naar het huis van Florentius van Vianen. Ook daar vond hij een zolder met altaar en een misgewaad, 'mede van kleen waarde'. En ook hier werd 'de gansche schuur' verzegeld.²⁶

Tijmen de Saaijer heeft tot 1653 zijn priesterambt hier uitgeoefend. In dat jaar is hij na onenigheid met een door hem in 1650 aangestelde assistent, de Franciscaan Dyonisius van Ghent, naar Amsterdam vertrokken. Hij overleed daar op 27 juli 1658.

Florentius van Vianen maakte op 17 oktober 1661 voor de Schepenbank zijn testament en legde niet lang daarna wegens ziekte zijn ambt neer. Johannes van Amerongen volgde hem op. Florentius overleed in 1665 te Amersfoort.

Vermoedelijk heeft, de overigens zeer omstreden, Van Ghent samen met Van Amerongen de beide Eemnessen bediend. Wellicht dat de meeste katholieken dichterbij in Laren of Blaricum ter kerke gingen. Laren had vanaf 1613 een schuur- of schuilkerkje en Blaricum vanaf 1656; dit was opgericht door de in dat jaar daar aangestelde pastoor Petrus Hartman. In februari of maart 1675 krijgen de Eemnesser katholieken met de komst van de dominicaan Fulgentius Luytelaar (ook geschreven als: Leutelaar) een eigen pastoor. De nieuwe pastoor begon in een van zijn collegecahiers met een doop- en trouwregister. Dit is het oudste doop- en trouwboek; het bevindt zich nu in Archief Eemland. Luytelaar woonde in een pastorie met bijbehorende kerkruinte, die vlak naast de huidige katholieke kerk stond. Dit weten we uit een opgave van 1702 waarin de gebouwen als beschadigd door een overstroming worden gemeld. De katholieke familie Van Estveld was eigenaar van het perceel. Overigens waren er nog jarenlang twee gescheiden administraties van de kerk- en armbesturen van de statie van de H. Nicolaas van Eemnes-Buiten en de statie van St.-Petrus van Eemnes-Binnen. Pas in 1854 werden die samengevoegd tot één parochie.

Pastoor Luytelaar was de eerste in een lange aaneensluitende rij pastoors tot aan het eind van de 20e eeuw.

Het graf van pastoor A.R.D.L. van der Aa, die – zijn grafsteen meldt dit – 23 jaar pastoor van Eemnes was. Hij is in 1682 vlak bij de preekstoel in de hervormde Nicolaaskerk in een grafkelder bijgezet.

De verhouding tussen protestanten en katholieken

Beide Eemnesser kerken bleven voor ieder, protestant of katholiek, de plaats waar men begraven werd. De kosten/schoolmeester verrichtte de bijzettingen op het hof rondom of – voor de meer welgestelden – in de vloer van de kerk. Overleden pastoors werden evenals voorheen dichtbij de preekstoel begraven. De bijzetting van katholieken vond in de vroege morgenuren plaats. Een uitvaartdienst werd elders gehouden.

In het begin van de 17^e eeuw moesten de katholieken min of meer in het geheim hun kerkdiensten houden. Al gauw werd dit tegen betaling van recognitiegelden toegestaan. De schout zal dit in de overwegend katholieke gemeenschap snel hebben toegestaan, maar de maarschalk van Eemland was minder soepel. Enkele voorbeelden hiervan: in 1690 stierf in de kerker te Soest pater Vlaminx, die daar gevangen zat, omdat hij illegaal bij zijn zus in Baarn verbleef tijdens familiebezoek. En in 1703 werd de nieuwe Baarnse pastoor, Cornelis van den Breugel, door de maarschalk *'in gijsseling'* gezet, ondanks het feit, dat hij door de Baarnse schout *'geatmitteerd'* was. Ook de maarschalk wilde een recognitie innen, maar de pastoor moest na twee maanden, overigens wel tegen betaling van de onkosten van het geding, zonder gewenst resultaat door hem worden vrijgelaten.²⁷

Gelijkstelling predikant en pastoor

Opmerkelijk is de gelijkstelling van predikant en pastoor betreffende het betalen van de dorpslasten. In 1698 wordt Cornelis Bonaventura Derout (Dierout) pastoor van Eemnes (tot 1707). In een resolutie van 31 oktober 1699 wordt bepaald, dat pastoor Dierhout evenals de predikanten vrij is van *'setting'* van dorpsgelden.²⁸

In 1736 bouwen de hervormden een nieuwe pastorie voor de dominee. Totale kosten: f 764,48. Schout mr. Allard Pannekoek had namens het gerecht *'tot subsidie voor kerk en pastorij'* f 500 bijgedragen. Datzelfde jaar bouwen ook de katholieken een nieuwe pastorie voor hun pastoor, het huidige gebouwtje naast de kerk, De Waker – nog voorzien van oude muurankers die '1736' vormen. Wordt eenzelfde bedrag door het gerecht ook aan de katholieken uitbetaald? De verleiding dit te veronderstellen is groot, maar bewijzen hiervoor zijn nog niet gevonden.²⁹

Er waren in Eemnes afspraken gemaakt tussen de katholieken en de protestanten, om elkaar tijdens kerkdiensten niet te hinderen. Dat blijkt uit een brief van 22 november 1762 aan de aartspriester W. van den Steen. Een zekere G. Munnichs klaagt over pastoor A.R.L.D. van der Aa: hij laat zijn kerk op dezelfde tijd uitgaan als die van de gereformeerden, terwijl hij dit bij zijn aanstelling had moeten beloven te voorkomen! Bovendien vervloekt hij in zijn preken alle gereformeerden en veroordeelt hij de mensen die elders kerken. Om weerwoord

gevraagd, antwoordt de pastoor van geen kwaad te weten en alleen goed en gedegen onderricht te geven.³⁰ Ook deze pastoor werd na zijn overlijden in 1782, misschien tot zijn verdriet, aan de voet van de kansel in de Hervormde kerk van Buitendijk begraven!

Dat men goed waakte dat er geen zielen verloren gingen door over te lopen naar de ‘verkeerde’ kant, blijkt uit de notulen van de vergadering van de kerkenraad van 3 jan. 1773. De zoon van Aart van Manen, Klaas, heeft ‘zich bij de Roomschen gevoegd’. Schandelijk, want zijn vader wordt als lidmaat van de gereformeerde kerk door de diaconie al jaren voortdurend ondersteund. De predikant en een ouderling moeten gaan proberen de jongeman (25 jaar!) ‘van ’t bijgeloof terug te houden’. Maar helaas, Klaas is inmiddels naar Holland vertrokken.³¹

Klopjes

In de 17^e eeuw waren er binnen de katholieke kerk veel ‘geestelijke dochters’ oftewel ‘klopjes’ werkzaam. Deze vrouwen leefden ongehuwd en waren dienstbaar aan de gemeenschap. Zij leidden een godvruchtig leven, assisteerden priesters, gaven vaak godsdienstles en hielden soms school. Dit laatste vooral was een doorn in het oog van de gereformeerden. Artikel 10 van het Synodaal boek (31 augustus - 4 september 1652) waarschuwt: ‘Dat alle gereformeerde ouderen worden vermaant hare kinderen in geen Paapse scholen oft bij kloppen te besteden om iets werts te leeren.’ Het is niet bekend of zij hier ook school hebben gehouden.

In 1642 wordt er bij de aanhouding door de schout van de priester Florentius van Vianen gesproken over twee klopjes te Eemnes. In de brieven van baljuw P.C. Hooft staat echter, dat dit in Blaricum gebeurde.³² In Eemnes hebben zeker in de tweede helft van de 17^e eeuw meerdere klopjes gewoond: tussen 1676 en 1689 worden er verschillende ‘devote of geestelijke vrouwen’ in het doopboek als doopgetuige genoemd.

Een klopje, zoals die volgens deze tekenaar gekleed ging. Het onderschrift luidt: 'Dit que-sels kleet weet sij te dragen om Godt better te behagen.' Uit het vierde kwart van de 17^e eeuw zijn de namen van zes 'geestelijke dochters' uit het doopboek als doopgetuige bekend.

Bestuursperikelen

In 1675 schrijft stadhouders Willem III, heer van de Hoge Heerlijkheid van Soest, Baarn en de beide Eemnessen, aan de nieuwbenoemde drost (opvolger van de maarschalk), dat aan personen van gereformeerde huize voorrang verleend moet worden bij benoemingen, tenzij het dorpsbelang anders vereist.³³

Een halve eeuw later, op 20 september 1726, schrijft de ambachtswrouwe van Eemnes, Jannetje Parvé, aan de Staten van Utrecht, dat in het grotendeels katholieke ambacht moeilijk in alle functies hervormde bestuurders aan te stellen zijn. Het grootste probleem was Eemnes-Binnen; daar benoemt zij het ene jaar een katholieke, het andere jaar een gereformeerde armmeester! Ondanks de verplichting om in alle officiële functies hervormden aan te stellen, wordt hier in Eemnes heel lang niet aan voldaan. In Eemnes-Buiten zijn tot 1735 nog katholieken als raden en schepenen benoemd, in Eemnes-Binnen zelfs tot 1770.

In Eemnes-Binnen waren bijna alle bewoners katholiek; alleen onder de boerenknechten vond men gereformeerden. Vrouwe Jannetje Parvé schreef in haar brief, dat zij een gereformeerde zal aanstellen, *'soo er een te vinden zal zijn'*. In de gevonden kladbrieff (de definitieve versie is niet bekend) voegde zij eraan toe: *'Hoewel men met reden bedugt is voor de desordres die er onvermijdelijk op volgen moeten als den dagloner tot buurmeester werd aangesteld om 't gezag te hebben over den welgestelden huijsman bij wien hij met zijn handenwerck zijn brood verdienen moet (...)'*.³⁴

Niet alleen de officiële functies werden lang door katholieken vervuld. Ook in het college van vieren (of gecommiteerden), een vertegenwoordiging uit de

burgerij, zaten vermoedelijk grotendeels katholieken. Omdat dit een typisch dorpscollege was, waren hier door de Staten van Utrecht geen nadere bepalingen voor gemaakt. Dat deze situatie de katholieken hoog zat, blijkt na de komst van de Fransen, die vrijheid van religie brachten. In 1795, het begin van de Franse tijd, zijn alle functionarissen hervormd. In 1796 verandert dat rigoureu: in beide dorpsbesturen is nog één hervormde gekozen, het jaar daarop niet één meer. In het begin van de 19e eeuw worden vroegere, hervormde bestuurders in functie hersteld en maken personen van beide religies weer deel uit van de dorpsbesturen.³⁵

De Pieterskerk van Eemnes-Binnen, gebouwd na verkrijging van het stadsrecht in 1439, ging omstreeks 1612 over naar de 'gereformeerden'. Beelden werden verwijderd uit de kerk, het engeltje boven het uurwerk bleef rustig zitten.

Ondersteuning van de armen

De ondersteuning van armen was vanouds de taak van de kerk. Hiervoor waren er armmeesters, die uit de opbrengsten van daarvoor geschonken goederen en collectes ondersteuning verleenden. Bij de reformatie gingen deze goederen over naar de hervormde diaconie. Er werden onderling regelingen getroffen om ook de niet-hervormden te steunen, veelal uit de dorpskas. Grote strijd ontstond er over de ondersteuning van weeskinderen. In de dorpen werden die veelal bij familieleden ondergebracht en opgevoed in de geloofsrichting van de ouders. In 1686 werd er echter door de Staten van Utrecht per resolutie bepaald, dat katholieke kinderen, die door het dorp ondersteund werden, bij gereformeerden ondergebracht en gereformeerd opgevoed moesten worden.

Ook in de kleine gemeenschap van Eemnes waren de ondersteunde kinderen gewoon bij familieleden ondergebracht. Het dorpsbestuur stelde enige minimale eisen: weeskinderen, bij pleeggezinnen geplaatst en voor rekening van de armenzorg, moesten twee of drie maanden per jaar school gaan.

Ook bepaalde het hoeveel zakgeld (speelgeld) er aan de kinderen gegeven moest worden.³⁶ Kennelijk werd de dwang om de resolutie van de Staten toe te passen steeds groter. De Staten informeerden bij diverse ambachtsheren en -vrouwen over de toepassing ervan. In 1726 antwoordde ambachtsvrouw Jannetje Parvé, dat het besteden van katholieke wezen bij hervormde gezinnen als onwettelijk wordt beschouwd. Daarom worden de ondersteunde kinderen overeenkomstig de religie van de ouders in pleeggezinnen ondergebracht, *'waarmee conscentiedwang en liefdeloosheyd verbannen wordt.'*³⁷ De reactie vanuit de Staten hierop is niet bekend, maar kennelijk werd de 'gedoogtoestand' nog lang gehandhaafd.

Regeling voor katholieke armen

In 1735 komt er in Eemnes een regeling tussen beide kerkgenootschappen tot stand over onderhoud en besteding van katholieke armen. Van nu af zullen de katholieke ondersteunde kinderen ten laste komen van de katholieke armmeesters. Daartoe zal de helft van de opbrengst van de armengoederen, enkele huizen met erfpacht, door de diaconie aan de katholieken worden afgestaan. De armmeesters zullen dit geld innen en de helft aan de diaconie afdragen.³⁸

In 1738 vaardigen de Staten van Utrecht een nieuwe, verscherpende maatregel uit. Nu gaat het over het sluiten van een gemengd huwelijk voor het gerecht of de kerkenraden. Bij het aantekenen moet worden aangezegd, dat na het huwelijk de gereformeerde gewoonten moeten worden gevolgd. Eventuele kinderen moeten gereformeerd worden opgevoed. Als *'eenige Acte van Roomsche Religie'* wordt gepleegd, zal bestraffing volgen.³⁹

Ondanks deze dwingende regels waren 'gemengd gehuwde' ouders veelal praktisch ingesteld: de jongens gingen met vader naar zijn kerk, de meisjes met

Maria met kind, een beeldje dat volgens overlevering uit de kerk van Eemnes-Binnen afkomstig is. Het zou oorspronkelijk in de grond verstopt zijn geweest en daarna in Binnendijkse families doorgegeven zijn. De laatste bezitter verhuisde uit Eemnes en liet het na aan een nichtje. Het beeldje is hierdoor jammer genoeg uit Eemnes verdwenen.

besorgers opsigt komende, inde Roomse religie etc. en 't daaropgevolgde appointement van Haar Ed Mog Gedeputeerden, waar bij deselve requireren 't bericht van Schout en Gereg van Eemnes Buytendijk desen aangaande is geresolveert den schout Mr Jacob Cramer van Veeren te committeeren omme over dese zaak met een bequaam Rechtgeleerde te admiseren, en van dit advis rapporteren, omme vervolgens ter voldoeninge van Haar Ed Mog ordres 't gerequireerde berig inte brengen, welke commissie bij den voorn. Schout is geaccepteerd. In kennisse van mij secrs, H. Pannekoek'.⁴¹

De uitkomst van dit onderzoek is niet aan ons overgeleverd. Wellicht was deze actie een vertragingsstactiek en veranderde er niets. Dat blijkt uit het op 3 januari 1773 ingebrachte verzoek van de kerkmeesters van de gereformeerde kerk van Eemnes-Buiten aan het gerecht. Opnieuw wordt aangedrongen om alle

moeder naar haar kerk. Er zijn enkele voorbeelden hiervan in de kerkarchieven terug te vinden.

Op 3 maart 1747 wordt de ondersteuning van de weeskinderen opnieuw besproken. De Synode stuurde een brief aan de Staten met een klacht over het feit, dat kinderen in Eemnes en Soest *'leerden buygen voor den Brood-God'*. Opnieuw gaat het over de bepaling, dat ondersteunde kinderen gereformeerd opgevoed moeten worden. De Soestenaren antwoorden resoluut, dat er binnen hun dorp te weinig gereformeerden wonen om er alle ondersteunde kinderen bij onder te brengen⁴⁰. Het gerecht van Eemnes-Buiten besluit een rechtskundige te raadplegen. We laten deze resolutie in zijn geheel volgen.

'Schout en die van den Gereghen van Eemnes Buytendijk extraordinaris vergadert zijnde omme te delibreren over de requeste door die van de gedeputeerde van de synode deser provincie aan Haar Ed Mog de Heeren Staten 's Lands van Utrecht gerepresenteert, rakende het opvoeden van kinderen van Roomse ouders, tot arm-

door het dorp ondersteunde paapse kinderen in gereformeerde gezinnen onder te brengen en in de gereformeerde godsdienst op te voeden, ook omdat alle armlastige kinderen gratis onderwijs ontvangen. De kerk zorgde immers voor een goede koster/schoolmeester en bekostigde die! Bovendien moeten de ouders de godsdienstige plechtigheden in de kerk bijwonen en hun kinderen naar school sturen, anders vervalt hun ondersteuning. De koster/schoolmeester krijgt de opdracht dit nauwgezet te administreren.⁴²

De opvoeding van de katholieke wezen wordt vier jaar later definitief geregeld. Zij komen in het vervolg ten laste van de katholieke armmeesters en worden niet meer uit de algemene armenkas onderhouden.⁴³ Onduidelijk is, waarom dit opnieuw geregeld werd; er waren immers hierover in 1735 al afspraken gemaakt.

Ten slotte

Dat de katholieken de komst van de Fransen als een bevrijding hebben ervaren, is zeker. Het gaf hen vrijheid van godsdienst, kerkgebouwen of vergoedingen hiervoor, katholieke schoolmeesters en dorpsbestuurders. In de beide Eemnesen was het katholieke geloof door de meesten behouden. Bij de volkstelling van 1839 gaf bijna tweederde deel van de inwoners aan rooms-katholiek te zijn. Dat gold overigens ook voor Hilversum, Ankeveen en Soest, terwijl dat voor Laren en Blaricum zelfs meer dan 95% was.⁴⁴

Noten

1. Ronald Rommes: 'Dringen langs de dijk', in Tussen Vecht en Eem, 26e jrg (2008) nr. 4, p. 276; idem met verbeteringen in Historische Kring Eemnes (HKE), 31 (2009) nr. 1, p. 21.
2. Het Utrechts Archief (HUA), Pau 515.
3. F.A.L. Ridder van Rappard en S. Muller: Verslagen van Kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht, Amsterdam 1911, p. 23-46.
4. Zie ook: Jan H.M. en Jos G.M. Hilhorst: Soest, Hees en De Birtk van de achtste tot de zeventiende eeuw, Hilversum 2001, p. 274.
5. S. Muller Fzn: Het verbod van den katholieken godsdienst in de provincie Utrecht in 1581, Nederlands Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, deel 11 (1914), p. 97-102.
6. HUA, cat. II nr. 3580, f. 57 verso; D.G.R.H. Siccama: De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht I, Utrecht 1905.
7. Een geval van 'simonie': het vervullen van 'lekenambten' was aan geestelijken verboden.
8. Opbrengsten uit een vermogen of goederen bestemd voor een priester met een bepaalde taak.
9. HUA, Pau 515.
10. B. de Ligt: Enige hoofdstukken uit een eeuw Loos-drechtse kerkgeschiedeni', Loosdrecht 1998, p. 25.
11. P.H.A.M. Abels: 'Misbruycken ende papistische superstitiën', in: Oud-Utrecht, 77 (2004) nr. 4, p. 99-106; met bijlagen via www.oudutrecht.nl.
12. Het Nationaal Archief, II, OSA: 143-4.
13. HUA, Collectie Rijsenburg: Hofman; p. 1069; Archief Aartsbisdom Utrecht I, p. 271; H. v. Rijn: Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche Bisdom, dl. 2, p. 767; HKE, 24 (2002), p. 109; G. van der Zee: Crisis van de kerkelijke reformatie in de dorpen van de provincie Utrecht, overdruk Jaarboek Nifterlake 1956, p. 25 en 90.
14. H. van Hees, Kerkstraat Eemnes, Eemnes 1984, p. 34; A. van der Zee e.a., Eemnes, geschiedenis en architectuur, Zeist 1999, p. 45 en 77.
15. M. Mijnsen-Dutilh: Amersfoort lag aan zee, Waterschapskroniek Vallei & Eem 777-1616, Utrecht/Leusden 2007, p. 211.
16. G. v.d. Zee: Crisis van de Kerkelijke reformatie, p. 27.
17. Als noot 15, p. 121.

18. Vanaf september 1619 zijn die bewaard. HUA, Classis Amersfoort, 142-144 visitaties 1660-1689; 192-194, 203, HUA, Formulierenboeken en visitaties; 176, 185, 186 diversen; 1-11 acta, waarin reacties van schoolmeesters van jan. tot sept. 1620.
19. Philip Christiaan Molhuysen (e.a. red.): Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, dl. 8, Leiden 1911-1937, p. 847; A.Th. van Deursen e.a. (red.): Resolutiën der Staten-Generaal, digitaal www.inghist.nl (1626-1630): 08/05/1626, 19; 30/05/1626, 16; 16/06/1626, 6; 02/12/1628, 8; 14/03/1630, 12; Arend Pietersma: 'Dimittimini, excite; Utrechtse Remonstranten onder het kruis 1618-1630', in Jaarboek Oud Utrecht 2008, p. 82-84.
20. Resolutie Staten van Utrecht, f. III vv.
21. Renée Borsen e.a.: De Kerk van Sint Vitus te Blaricum, Blaricum 1987, p. 31 en 32.
22. J.D.M. Cornelissen: Romeinse bronnen voor den Kerkelijken Toestand der Nederlanden onder Apostolisch Vicarissen 1592-1727, deel I, Rijks Gesch. Publ. no. 77, Den Haag 1932; 26 augustus 1629.
23. Ts Archief Aartsbisdom Utrecht 68, 1949, p. 242.
24. Gegevens van Knuttel.
25. Martien Parmentier: Vitale kerk I, Hilversum 1989, p. 59 e.v.; dr. M.F.G. Parmentier: Het pastoraat aan katholieken tussen Vecht en Eem (1638-1646), p. 45; HUA, Inv. 1003: Oud-Kath. Kerk in Ned., 137.
26. Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem, deel VIII, Haarlem 1880, p. 234. Aangehaalde brief zit niet in de uitgave 'De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft', editie H.W. van Tricht e.a.
27. T. Pluim: Uit de geschiedenis van Baarn, Baarn 1975 herdruk, p. 72 en 73; C.C.M. Collard: De kerk van de Heilige Nicolaas te Baarn, Baarn 1980, p. 8 en 9.
28. Archief Eemland (AE), Gerecht Eemnes Buitendijk, BNR 1001, nr. 1, p. 103.
29. HKE 24 (2002), p. 113.
30. HUA, Aartspriesters 1223.
31. AE, Kerkarchief Herv. Kerk Buitendijk, Doop-, trouw- en kerkeradsboek van Eemnes-Buiten 1703.
32. De briefwisseling van P. C. Hooft, nr. 1109.
33. Dr. A. Johanna Maris: Eemnes, rechtsgeschiedkundige ontwikkeling van gemeente en waterschap, Utrecht 1947, p. 77.
34. J.V.M. Out: De kerk in 't midden, 6 eeuwen katholiek Eemnes, Eemnes 1987, p. 60.
35. Marcoen Hopstaken: 'Zijnde van de Roomsche Catholijke Religie' bijwoners in de meerderheid. Doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam maart 1990, p. 75-77.
36. AE, Gerecht Eemnes Buitendijk BNR 1001 nr. 65; 10 december 1713.
37. Idem 31; zie HKE, 5 (1983), p. 39.
38. HKE, 24 (2002), p. 112.
39. Van Zoys tot Soest, 28 (2007) nr. 2, p. 4.
40. E.P. de Booy, Weldaet der Scholen, Stichtse Historische Reeks 3, p. 213-214.
41. AE Gerecht Eemnes Buitendijk, BNR 1001, nr. 2, p. 366.
42. AE Kerkarchief Herv. Kerk Buitendijk. HKE, jrg. 5, 1983, blz. 39; jrg. 24, 2002, p. 112.
43. HKE, jrg. 24, 2002, p. 113.
44. L.J. Rogier, Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw, Amsterdam 1964, p. 794.

Ledenvergadering

25 maart 2010

Grote zaal van De Hilt

Aanvang: 20.00 uur

Zie ook pagina 56